

життєвої позиції, література є прекрасною школою виховання естетичних і громадянських почуттів.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Гюго В. Дела и речи // Собрание сочинений: В 15 томах. — М., 1956. — Т. 15.
2. Джурицкий А. М. История зарубежной педагогики. — М., 1998.
3. Квітка-Основ'яненко Г. Маруся // Твори. — К., 1956.
4. Костенко Л. Вибране. — К.: Дніпро, 1989.
5. Котляревський І. Енеїда // Твори. — К., 1957.
6. Монтень М. Опытты // Сочинения: В 3-х т. — М.: Голос, 1992. — Т.3.
7. Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения. — М., 1955.
8. Погребник В. Українська класична література (кінець XI-XX ст.). — Львів, 1988.
9. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: В 2-х т. / Под ред. Г.Н. Джигладзе. — М.: Педагогика, 1981.
10. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни // Твори: В 2-х т. — К., 1961. — Т.1.
11. Фіцула М.М. Педагогіка. — К.: Академія, 2000.
12. Штейн А.Л. и др. История французской литературы. — М.: Просвещение, 1988.

Тетяна БОНДАРЕНКО

### ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ПРОЦЕСІ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

*Одним із завдань, поставлених сьогодні перед освітою, є пошук шляхів розвитку національної самосвідомості підростаючого покоління. Ефективним засобом формування цієї інтегративної якості в учнівської молоді визнано краєзнавчу роботу. Не зважаючи на те, що опрацьовано широке коло питань у цьому напрямку, залишається невирішеною проблема формування національної самосвідомості старшокласників у ході краєзнавчої діяльності. У статті розглядається змістовно-технологічний аспект формування національної самосвідомості учнів старших класів у процесі краєзнавчої роботи.*

Сучасні тенденції соціально-політичного розвитку України вимагають від освіти формування в молодого покоління національних цінностей, національної свідомості і самосвідомості, національного характеру, національної гідності, активізації національної самоідентифікації особистості, зміцнення статусу українця в міжнародному соціокультурному середовищі [7]. Важливою громадянською рисою особистості визнано на сьогоднішній день національну самосвідомість, яка є тим феноменом, що сприяє "...розвитку усіх потенцій, можливостей особистості, ушляхетненню мети, смислу і змісту її життя та діяльності" [4].

Виникла потреба у розробці, теоретичному обґрунтуванні та практичному використанні тих шляхів і засобів навчально-виховної роботи, які сприяють становленню національної самосвідомості учнівської молоді. Одним із таких дієвих засобів визнано краєзнавство. Про зростання уваги до організації краєзнавчої роботи з боку влади свідчать державні документи "Програма розвитку краєзнавства на період 2002-2010 років (постанова КМУ від 10.06.2002 р. №789), указ Президента „Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" (2001 р.).

У ході краєзнавчої роботи створюються умови для розкриття всієї сукупності фактів, явищ, процесів (у їх взаємозв'язках і взаємовідношеннях), характерних для певної території та визначення особливостей життя цієї території в природно-історичному, соціально-економічному та історико-культурному відношеннях.

Ще на початку ХХ-го століття батьківщинознавство, яке пізніше було названо краєзнавством, визнавалося педагогами могутнім засобом патріотичного виховання, формування національної свідомості і самосвідомості учнів (С. Русова, І. Франко, П. Антонович, С. Рудницький, В. Скороход, В. Геринович та ін.). На цьому наголошувалося і в ході Першого Українського Педагогічного конгресу, що відбувся у Львові (1935 р.) [8]. Після краху радянської системи, при якій краєзнавство було спрямоване на розвиток радянської свідомості і самосвідомості, радянського патріотизму, в 90-х роках ХХ-го століття розпочалися пошуки шляхів використання краєзнавчої роботи для формування національної самосвідомості учнівської молоді (Т. Анікіна, Н. Таран, Л. Паламарчук, Г. Майборода). Г. Гуменюк довела

дієвість використання туристично-краєзнавчої роботи у розвитку цієї інтегративної якості в підлітків.

Не зважаючи на те, що дослідженням були охоплені різні аспекти формування національної самосвідомості учнівської молоді у процесі краєзнавчої роботи, ця проблема залишається далекою від остаточного вирішення. Зокрема, не зверталася увага на особливості формування цієї інтегративної якості у старшокласників при включенні їх до краєзнавчої діяльності, хоча старший шкільний вік є сензитивним для становлення самосвідомості взагалі і національної самосвідомості зокрема. Існує потреба у визначенні й обґрунтуванні змісту, технології формування національної самосвідомості у процесі краєзнавчої роботи.

Актуальність дослідження цієї проблеми пояснюється необхідністю подолання ряду суперечностей: між сучасними вимогами до становлення національно самосвідомої учнівської молоді і традиційною системою навчально-виховної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах, між об'єктивно існуючими можливостями використання краєзнавчої роботи як засобу формування національної самосвідомості учнів і нерозробленістю відповідних педагогічних технологій. Враховуючи актуальність зазначеної проблеми, *метою статті* є обґрунтування змісту, технологій формування національної самосвідомості старшокласників у процесі краєзнавчої роботи.

Для реалізації мети необхідно насамперед чітко визначити суть поняття “національна самосвідомість особистості”, його структуру й залежно від цього розглядати особливості формування цієї інтегративної якості у старшокласників. Проведений нами аналіз психологічної, педагогічної, філософської та соціологічної літератури засвідчив відсутність єдності у трактуванні поняття „національна самосвідомість особистості”. Зокрема, у філософії ця якість розглядається як результат рефлексій суб'єкта пізнання і діяльності в системі відносин “особистість — нація” [5], у психології — як усвідомлення індивідом себе як автора і творця власних дій, виразника національної належності у системі суспільних відносин [9, 36]. При визначенні цього поняття у педагогіці найчастіше ставиться акцент на тих ознаках, які характеризують національну свідомість (знання рідної мови, історії, культури, повага до свого та інших народів, вміння працювати на благо вітчизни та ін. [3, 46; 6, 10; 11, 93].

Враховуючи соціальну сутність національної самосвідомості, філософський підхід до її визначення, а також її психологічну сторону, вважаємо за доцільне розглядати її як інтегративну якість, яка включає усвідомлення особистістю себе представником національної спільноти, одиниці якої об'єднані спільністю походження, історичного минулого, території проживання, традицій, волею до збереження нації до державотворення; емоційно-ціннісне ставлення до себе, як до представника політичної нації-держави, носія матеріальних і духовних цінностей; здатність до поведінки, вчинків, дій відповідності до суб'єктивно значущих цілей, почуття обов'язку, які виникли внаслідок інтеріоризації морально і суспільно значущих принципів, вимог національної спільноти.

Щодо виділення компонентів національної самосвідомості особистості, можна стверджувати лише про наявність певних підходів у науковій думці — виділяються когнітивний (інформаційно-когнітивний, раціонально-логічний, інтелектуально-пізнавальний); емоційний (емоційно-чуттєвий, емоційно-спонукальний, афективний, почуттєвий), рефлексивний, потенційно-діяльнісний, вольовий (дієво-вольовий, поведінковий) компоненти. Крім цього, М. Боришевський відносить ціннісно-орієнтаційний, а Д. Тхоржевський — морально-оцінювальний. Така різноманітність варіантів свідчить про те, що наукова робота над визначенням структури національної самосвідомості особистості не закінчена на сьогодні. Нами був також розроблений один із таких варіантів: виділено когнітивний, емоційний, морально-оцінний та вольовий компоненти. Показниками сформованості когнітивного компонента національної самосвідомості нами було визначено знання особистістю основних ознак національної спільноти, чинників її формування, вміння давати оцінку фактам, процесам і явищам національного буття, встановлювати їх залежність від політичного становища, вміння ідентифікувати себе з представниками своєї національної спільноти. Серед показників розвитку емоційного компонента, на нашу думку, доцільно враховувати почуття особистості: інтелектуальні (пізнавальний інтерес до вивчення буття національної спільноти), моральні (національної гідності та національної гордості), інтегративно-світоглядні (почуття

співпричетності до долі нації). Про рівень сформованості морально-оцінного компонента даної інтегративної якості можуть свідчити відношення особистості до національних цінностей, наявність суспільно-значущих потреб (в удосконалення своїх знань про національну спільноту, у принесенні користі своїй державі, у виконанні громадянського обов'язку). Вольовий (поведінковий) компонент національної самосвідомості проявляється через активність у різних сферах діяльності, через систему вчинків. Разом з тим, у структурі цього компонента важливе місце належить прагненням застосувати власної сили задля блага своєї національної спільноти. При аналізі рівня сформованості вольового компонента національної самосвідомості, на нашу думку, потрібно звертати увагу й на моральну вартість життєвої мети, суспільну значущість мотивації діяльності та поведінки, а також доцільно враховувати прояв вольових якостей (дисциплінованості, ініціативності, самостійності, відповідальності) при виконанні суспільно-корисної роботи.

Враховуючи визначені показники розвитку окремих компонентів національної самосвідомості, нами було виділено 4 рівні сформованості інтегративної якості: високий, середній, низький і дуже низький.

Користуючись розробленими показниками, критеріями, рівнями сформованості національної самосвідомості старшокласників, ми мали можливість проектувати роботу учнівського та педагогічного колективів, прогнозувати очікуваний результат, обирати відповідно до нього зміст та технологію краєзнавчої роботи. Формування національної самосвідомості учнів старших класів розглядалося нами як процес, який передбачає планомірність і перспективність навчально-виховного впливу, підпорядкування змісту, форм, методів краєзнавчої діяльності, ходу педагогічних явищ єдиній меті.

В основу розробки змісту і технології формування національної самосвідомості старшокласників у процесі краєзнавчої роботи нами було покладено українознавчий, комплексний та системний підходи. Українознавчий підхід полягає у всебічному розкритті культурно-історичного розвитку етносу, нації, держави за допомогою змісту краєзнавчої діяльності, що забезпечує освоєння учнями основних елементів знань, згрупованих навколо центрів українознавства. Цей підхід передбачає забезпечення глибокого засвоєння учнями усієї інтегративної системи знань про свою націю, формування умінь сприймати й оцінювати будь-яку інформацію, що стосується національного життя.

Комплексний підхід передбачає орієнтування завдань, змісту і технології краєзнавчої діяльності на модель особистості випускника загальноосвітнього навчального закладу з високим рівнем національної самосвідомості. Він полягає в єдності навчання, виховання й розвитку особистості, в інтеграції різних напрямків виховання, в поєднанні виховних впливів педагогів, у використанні виховного впливу середовища, в єдності процесів управління, самоуправління і саморегуляції. Цей підхід дозволяє розглядати кожен вид, форму краєзнавчої діяльності як елемент системи, інтегрувати різні напрямки краєзнавчої роботи в єдиний за своїм змістом процес, спрямований на формування особистості учня, його інтелектуальної, мотиваційної, емоційної, вольової сфер.

Системний підхід реалізується тоді, коли краєзнавча робота проводиться систематично, послідовно, з урахуванням конкретних умов місцевості, особливостей оточення. Ефективність краєзнавчої роботи в школі залежить значною мірою від особливостей співробітництва навчального закладу з науково-дослідними установами, краєзнавчими музеями, громадськими організаціями, позашкільними закладами освіти. Завдяки спільній діяльності, ці соціальні інститути забезпечують організаторську та інформаційну функцію, а також функцію педагогічного керівництва роботою школярів з метою вивчення рідного краю [10, 42-45].

У ході формувального експерименту, що здійснювався на базі класичної гімназії, Української гімназії ім. Івана Франка, загальноосвітніх середніх шкіл I-III ступенів №4 і №10 м. Тернополя, Кременецького ліцею Тернопільської області, Межирицької гімназії Острозького району Рівненської області в експериментальних класах було апробовано зміст та технологію формування національної самосвідомості учнів старших класів у процесі краєзнавчої роботи.

Змістовий аспект формування національної самосвідомості старшокласників у процесі краєзнавчої роботи визначався тією інформацією, яку повинні засвоїти учні. В її структурі ми виділили 4 блоки:

1) сутнісно-змістовий, який дозволяє розкрити ознаки національної спільноти, чинники її формування, існування і розвитку на основі реалізації краєзнавчого підходу;

2) навчально-пізнавальний, що дозволяє зрозуміти факти, явища, події, процеси у всій державі на прикладі краєзнавчого матеріалу;

3) розвивально-виховний, який діє через сукупність засобів громадянського, морального, естетичного, економічного, трудового, екологічного та інших напрямків виховання;

4) практично-творчий, покликаний формувати уміння поведінки і діяльності в національному середовищі.

Технологія формування національної самосвідомості у процесі краєзнавчої роботи була зорієнтована на розвиток когнітивного, емоційного, морально-ціннісного та вольового компонентів цієї інтегративної якості. На становлення когнітивного компонента було спрямоване систематичне вивчення краєзнавчого матеріалу на уроках української літератури, історії України, географії України, біології згідно зі спеціально запропонованими тематичними планами. Формування світоглядних висновків, пов'язаних із концентрами українознавчих знань, при використанні краєзнавчого матеріалу в ході різних форм краєзнавчої діяльності учнів дозволило інтегрувати отримані знання про національну спільноту. Підсиленню цього ефекту сприяла реалізація міжпредметних зв'язків як на основі тематичного підходу (застосування знань краєзнавчого змісту, отриманих при вивченні інших навчальних дисциплін з метою розкриття основних понять і провідних ідей, що характеризують національну спільноту), так і комплексного підходу (робота над комплексними проблемами “Природа в житті моєї нації”, “Історія української держави та національна культура”). Формуванню цілісних знань про буття своєї національної спільноти сприяла також організація інтегрованих форм навчальної, позаурочної та позакласної краєзнавчої роботи (інтегрованих уроків, занять, комплексних екскурсій, конференцій, експедицій та ін.).

Поглибленню знань про буття нації сприяв тісний зв'язок навчальної, позаурочної та позакласної краєзнавчої роботи. Так, в експериментальних класах учні виконували такі типи завдань в позаурочний час: вивчали й описували об'єкти, процеси, явища, що відображають особливості природокористування, соціально-економічного, культурного життя рідного краю, опрацьовували краєзнавчу літературу, статистичні матеріали, фонди краєзнавчого музею, готували реферати, доповіді, повідомлення.

Важливе значення відводилося також написанню дослідницьких і творчих робіт — одній із форм індивідуальної позакласної краєзнавчої роботи. Керівництво нею здійснювалося не лише педагогами, але й фахівцями у відповідній галузі. У ході захисту роботи, на якому були присутні всі учні класу, доповідачі відповідали на зауваження критиків і опонентів із числа школярів. В обговоренні брали участь усі, хто бажав. Це дозволило не лише активізувати роботу, але й піднести пізнавальний інтерес до вивчення проблем національної спільноти в широкого кола учнів.

Залучення учнів до теоретичної, критико-аналітичної, творчо-практично практичної діяльності в ході групової краєзнавчої роботи сприяло становленню міцних знань у старшокласників про різні галузі життя національної спільноти. Учні мали змогу обирати той напрямок краєзнавчої діяльності, який відповідав їх інтересам, нахилам, був найближчим до обраними майбутньої професії. Результатами проведених досліджень у різних секціях краєзнавчого товариства старшокласники ділилися у ході краєзнавчих комплексних конференцій.

Залучення старшокласників до краєзнавчих експедицій дозволило створити сприятливі умови для отримання знань про свою національну спільноту в ході дослідницької і пошукової діяльності при співпраці з фахівцями, причетними до вивчення рідного краю, представниками підприємств, установ, громадських організацій.

Для проведення навчальних занять, екскурсій, експедицій були розроблено й використано маршрути навчально-пізнавальних стежок: “Літературна”, “Тарасовими шляхами”, “Бойової слави”, “Народні промисли”, “Природні багатства”, “Охорона природи”, “Екологічна”.

Інтегрувати знання про рідний край і на цій основі про національну спільноту дозволила організація краєзнавчих тижнів, у ході яких поєднувалися різні види краєзнавчої роботи, різні

аспекти, що окреслюють відповідну проблему (“Природа в житті українського народу”, “Тиждень літератури рідного краю”, “Український етнос — реальність усієї планети”, “Тиждень літератури рідного краю”, “Історія мого краю — історія України”).

Знання можуть увійти у переконання, прагнення, мотиви діяльності лише за умови їх переходу через сферу емоцій особистості. Використання в ході краєзнавчої роботи методів емоційного стимулювання (ділових ігор, конференцій), змагання (конкурсів типу “Ідеї для майбутнього”, фотоконкурсів, конкурсів на краще виконання фольклорних творів, зібраних у рідному краї), романтики (героїчної, романтики пам’яті при дослідженні історії свого краю, романтики близькості до природи при вивченні особливостей природокористування в певній місцевості) забезпечили умови для розвитку емоційного компонента національної самосвідомості старшокласників. Становленню пізнавального інтересу до вивчення національної спільноти як вищого інтегративного почуття, сприяли використання краєзнавчого матеріалу на різних етапах уроків, навчальних занять, створення проблемних ситуацій, використання засобів навчання краєзнавчого змісту, спілкування і співпраця із представниками інших соціальних інститутів, причетних до вивчення рідного краю, збереження його природних, культурних багатств, з відомими людьми краю, народними умільцями. Особливо важлива роль належала організації дослідної і пошукової діяльності краєзнавчого змісту.

Ефективними методами формування морально-оцінного компонента національної самосвідомості стали обговорення старшокласниками вчинків краян, які мали свій відбиток в історії нації (як героїчних, так і нищих), створення в ході краєзнавчої роботи виховних ситуацій, особливо тих, які містять у собі конфлікт.

Розвиток вольового компонента національної самосвідомості не відбувається ізольовано від інших. Проте найбільше значення у його формуванні мало включення старшокласників до трудової діяльності краєзнавчого змісту (дослідження стану і збереження природних, культурних багатств краю, пам’ятників історії та ін.).

Із метою вивчення динаміки розвитку національної самосвідомості старшокласників при включенні їх до краєзнавчої роботи, відповідно до обраних змісту й технології, використовувалися наступні методи: анкетування учнів, спостереження за їх діями і вчинками у ситуаціях морального вибору, спостереження за проявом вольових якостей (дисциплінованості, ініціативності, самостійності, відповідальності) в ході виконання суспільнозначущої діяльності.

Отримані за допомогою анкет результати дозволили зробити висновок про рівень сформованості когнітивного, морально-оцінного та вольового компонентів національної самосвідомості (табл.1).

Таблиця 1

*Порівняльна оцінка рівнів сформованості національної самосвідомості випускників*

№ п/п	Групи учнів	Рівні національної самосвідомості			
		дуже низький	низький	середній	високий
1.	контрольна	$\frac{4}{4\%}$	$\frac{54}{49\%}$	$\frac{48}{43\%}$	$\frac{4}{4\%}$
2.	експериментальна	$\frac{0}{0\%}$	$\frac{15}{14\%}$	$\frac{77}{70\%}$	$\frac{18}{16\%}$

В експериментальній групі учнів з дуже низьким рівнем розвитку національної самосвідомості було на 4% менше; з низьким — на 35% менше; з середнім — на 27 більше, з дуже високим — на 12% більше.

На основі спостережень за проявом вольових якостей при виконанні старшокласниками суспільно-корисної роботи ми переконалися в ефективності обраних змісту й технології формування національної самосвідомості учнів старших класів (таблиця 2).

## Оцінка рівня сформованості вольового компонента національної самосвідомості старшокласників

№ п/п	Групи учнів	Рівні сформованості вольового компонента			
		дуже низький	низький	середній	високий
1.	Контрольна	$\frac{16}{7\%}$	$\frac{71}{31\%}$	$\frac{95}{41\%}$	$\frac{48}{27\%}$
2.	експериментальна	$\frac{8}{3,4\%}$	$\frac{45}{19\%}$	$\frac{97}{41\%}$	$\frac{88}{37\%}$

Ми з'ясували, що в експериментальній групі учнів з дуже низьким рівнем розвитку вольового компонента національної самосвідомості було на 4% менше; з низьким — на 12% менше; з середнім — на 0,3% більше, з дуже високим — на 10% більше.

Таким чином, результати експериментального дослідження підтвердили ефективність обраних змісту і технології формування національної самосвідомості старшокласників у процесі краєзнавчої роботи й доцільність використання досвіду роботи експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів в масовій практиці шкіл, гімназій, ліцеїв України.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Галузинський В.М., Євтух М.В. Педагогіка: теорія та історія. — К.: Вища школа. — 1995.
2. Гевко О.І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва: Дис...канд. пед. наук: 13.00.07/ Київський ун.-т ім.М.Драгоманова. — К., 2003. — 193 с.
3. Кловак Г.Т. Роль традицій української етнопедагогіки як фактору формування національної самосвідомості молодших школярів: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. — К., 1996. — 198 с.
4. Концепція формування національної свідомості і самосвідомості особистості//Освіта. — 1998.— № 67. — С. 3.
5. Мандрагеля В.А. Особенности формирования национального самосознания личности (методологический аспект): Дис...канд. философ.наук:09.00.11/Киев.ун-т им.Т.Шевченко. — К.,1993. — 164 с.
6. Мартинюк І. Національна система виховання: шляхи реалізації//Рідна школа. — 1994. — №3. — С. 18–20.
7. Національна доктрина розвитку освіти України у ХІІІ ст.//Освіта. - №60-61, 24-31 жовтня 2001.
8. Перший Український педагогічний конгрес. 1935. — Львів, 1938. — 252с.
9. Психологічний довідник вчителя (О-Я)/За ред. С.Максименка, В.Андрієвської // Психологічна газета. — 2004. — №5–6. — С.36–37.
10. Струманський В. Організація шкільного краєзнавства на засадах системності // Рідна школа. — 1999. — №11. — С. 42–45.
11. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості/За ред. Д.О.Тхоржевського. — К.: ІЗМН. — 1998. — 150 с.

Галина МЕШКО

## ЕМОЦІЙНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

*У статті розкривається роль емоційної складової у навчальній діяльності учнів, значення емоційного благополуччя в збереженні їхнього здоров'я. На основі проведеного дослідження проаналізовано причини емоційного дискомфорту дитини у школі, визначено шляхи забезпечення емоційного благополуччя учня і формування його емоційного здоров'я.*

Однією з важливих умов формування особистості дитини є її потреба в захищеності, комфорті, позитивних емоціях. Це базова орієнтація педагога, що повинна визначати його позицію у взаємодії з учнями. Як не прикро, але у сучасній школі поки що не вистачає теплоти, людяності і поваги до учня, чуйності до його внутрішнього світу. Бракує ще й віри у величезні здібності школяра, розуміння того, що їх потрібно відкрити і допомогти реалізувати. Не стала